

Eva Grlić

*Budapest–Szarajevó–Zágráb**(Durieux, Zágráb, 1997)**Vesna lányomnak, Rajko fiamnak és unokáimnak: Danijel és Tanja-Sara Harđynak és Olga Grlićnek.*

Már elmúltam hetvenéves, amikor a várt és megérdemelt nyugalom helyett egy újabb – szörnyű és beláthatatlan következményekkel járó – háborút kellett megélnem Horvátország és Bosznia-Hercegovina földjén. Ezekben az emlékiratokban megpróbáltam elragadni a feledéstől mindazt, amit a második világháború idején és azt követően átéltünk, miközben egy újabb, tömegeket sújtó háborús katasztrófa hulláma söpört végig rajtunk.

A történelmi és politikai eseményeket röviden említtem, ahogyan átéltem, amennyiben megrázott, megváltoztatta – sokszor alapjaiban – az én és sok más ember életét.

Biztos vagyok abban, hogy sokan egészen másként élték át ugyanazokat az eseményeket, másként maradtak meg emlékeikben, és másként is értelmezték őket. A mi szubjektív emlékezésünk kicsit olyan, mint *A vihar kapujában*: cáfolhatatlan tények ellenére mindenkinek meglehet a saját változata. De a XX. század felkavaró eseményeinek részesei egyben korunk Candide-jai is.

E. G.

BUDAPEST–SZARAJEVÓ–ZÁGRÁB

Ezt a kitűnő és szép világot egy Budapesthez közeli településén, Sashalmon láttam meg 1920-ban, miután végigsöpört az első világháború, szétesett az Osztrák–Magyar Monarchia, megtörtént az ok-

tóberi és a magyar forradalom, majd megbukott a magyar Tanácsköztársaság. Ha születésem pillanatában a közelben lett volna egy tündér, aki belepillant a jövőmbe, megborzadt volna attól, amit egy ilyen – enyhén szólva – veszélyes és nyugtalan háttér a felszínre hozhat, és ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy génjeimben – nem több és nem kevesebb – Kelet és Nyugat találkozott egymással. A két világ találkozására egy szokványos táncdelutánon került sor, talán éppen Budán, amikor is jövendő anyám, Klingenberg Katalin, a jó házból való fiatal

hölgy és Ješua Oszkár Izrael, a sandžaki Novi Pazarból származó, muzikális fiatalember – aki Szarajevóból érkezett Budapestre – megismerkedett egymással.

Ebben a történetben nem egyszerű meglelni a gyökereket, és erről már az is sokat elárul, hogy nagyapám, Klingenberg Jakab családja a németországi Klingenbergből érkezett a magyarországi Örkénybe még a múlt században. Nemrégiben azonban sikerült megtudnom, hogy Németországban legalább két ilyen nevű helység létezik, amelyek közül az egyik Klingenberg a Neckar folyó mellett, Heilbronnál, a másik pedig a Mainánál, a Schwarzwaldtól északra fekvő Odenwald-hegy lábánál terül el.

A további kutatást, amelynek során kiderülne, hogy Jakab nagyapa családja a Neckar folyó vagy a Maina partja mellől jött-e, átengedem az unokáimnak, már ha érdeklí őket.

Jeŕua Oszkár Izrael

Abban az Ör-
kény nevű faluban
Jakab nagyapa
szorgalmas cipész
volt, így műhelye
lassanként gyárrá
nőtte ki magát.
Fanny Schlezingert,
az ibolyaszemű szép-
séget vette feleségül,
akinek a családja
Sziléziából érkezett
Magyarországra.
Emellett az is na-
gyon fontos, hogy a
Klingenberg család
utódainak többsége
örökölte az ibolya-
kék szemet, amely

tény – lévén hogy igen szétszóródtak a világ-
ban – egyúttal a rokoni szál felismerésének jeleként
is szolgál.

Fanny és Jakab sok gyermeke közül csak heten
élték túl az első világháborút. A lányok közül Sári,
Ilonka, Katalin – az anyám – és Rózszi, a fiúk kö-
zül pedig József, Sándor és Zoltán. A számos szü-
lés annyira megkínozta Fanny nagyanyát, hogy 46
éves korában elhunyt. A család az ő halála után köl-
tözött fel Budapestre, ahol Jakabnak akkoriban
már volt néhány bérháza. Később feleségül vette a
szép Rozálkát, aki két lányát hozta hozományba.
A háború utáni viharos években Jakab – szeren-
csétlenül vagy sikertelenül – kockáztatott a bör-
zén, emellett rendkívül galánsan viselkedett
Rozálkával, így idővel minden vagyonát elvesztet-
te. Öregén, elszegényedve és magányosan tért
vissza Örkenybe, ahol meg is halt.

Amikor Katica meghívta új barátját, Oszkárt –
aki akkor már technikusként dolgozott a nagy
Ganz-Danubiusznál –, hogy bemutassa a családnak,
a korán elhunyt édesanya helyére lépő legidősebb
nővér, Sári megjegyezte: „hja, a fiatalember jóképű,
szépen hegedül, kellemes tenor hangja van. Csak
éppen a pepita nadrágján, hegyes orrú cipőjén és
hegedűjén kívül nincs semmije. Hogy akartok eb-
ből megélni?”

– Azonban a szerelemnek, és ebben a magyar
forradalom egyenlőséget hirdető vívmánya is segí-
tett, sikerült leküzdenie a kívánatos anyagi helyzetre
vonatkozó előítéleteket. Katica és Oszkár 1919-

ben házasodott össze a kommün helyi bizottságá-
nál, ahol edényeket és ágyneműt is kaptak, hogy
könnyebben megalapozhassák közös háztartásu-
kat – ahogyan azokban a romantikus napokban
szokásba vették. Később gyakran hallottam meg-
jegyzéseket ezzel a híres esküvővel kapcsolatban,
főleg ha a szüleim összeszólalkoztak, és Oszkár azt
kiabálta, különben se érvényes a házasságuk, mert
a magyar kommün idején kötötték.

Anyám elbeszéléseiből és részben későbbi olvas-
mányaimból arra a következtetésre jutottam, hogy
a háború utáni Budapest élete különlegesen izgal-
mas és érdekes lehetett. Az októberi forradalom és
a rövid életű Tanácsköztársaság hatására óriási lel-
kesedés, túlzás és forradalmiság fűthette át a poli-
tikai forrongásokat, a nagy változásokat. A mozi
van divatban, még néma filmeket vetítenek. Az ak-
koriban rendkívül népszerű filmek egyike volt a
Majd a Vica (a Vica az Éva név egyik becéző for-
mája). Katicának és Oszkárnak annyira tetszett a
film, hogy nekem az Éva nevet adták. Később is
gyakran jártunk Pesten, s nekem úgy tűnt, hogy a
korombeli kislányok legtöbbször, a játszótéren, a
parkban vagy a szomszédságban, mind Évának
hívják. Némi képzelőerővel tehát azt is mondhat-
juk, hogy a *Majd a Vica* is beleszövődött családi sor-
sunkba.

Mint a fiatalok többsége abban az időben, az én
szüleim is rendszeres látogatói voltak a különféle
attrakcióknak. A kínálat bőséges volt. Nagygyűlé-
sekre jártak és szatirikus kabarékba, ahol minden-
ről és mindenkiről, a vörösökről és a fehérekről
egyaránt, szellemes és paprikás hangvétellű kuplé-
kat énekeltek. A tereken táncoltak, Lehár Ferenc,
Kálmán Imre, Strauss és mások operettjeiért rajong-
tak. Legnépszerűbbek a *Víg özvegy* áriái, a *Marica
grófnő* és a *Cigánybáró* dalai, belépői voltak. Apám
gyakran szerzett örömet a társaságnak azzal, hogy
kellemes tenorján canzonékat, operett-részleteket
adott elő, sőt még operaáriákat is énekelt.

A felsoroltak mellett kedvelt szórakozás volt a
regattázás is, a Duna szinte feketéllett a csónakok-
tól. Csecsemőként még engem is magukkal vittek.
Apám a vízbe mártott, hogy ne legyen melegem. Azt
hiszem, még ebből az időből származik a víz iránti
hatalmas szeretetem.

Az Osztrák–Magyar Monarchia szétesését kö-
vetően több önálló állam jött létre, kikiáltották a
Magyar Népköztársaságot, amelynek a háború
utáni első elnöke Károlyi Mihály gróf volt, egy

Izrael Katica és Éva, Szarajevó, 1925

igazi úriember és demokrata, aki már 1919-ben abban hitt, hogy véget értek a háborúk és kegyetlenkedések. Úgy tartotta, hogy mindaz után, ami történt, az emberek észhez tértek. Elrendeli a teljes leszerelést. Megalakul a Magyar Kommunista Párt. Azonban mind a jobb- és baloldali szélsőségesek, kivált a nemesek gyerekei – az úgynevezett dzsentrik – a frontról hazatérő tisztek, mind a Kommunista Párt, Károlyi gróf ellen voltak. A mérsékelt és értelmes, a világ demokratikus köreiből tekintélynek örvendő Károlyi grófot lemondatták, és a kommunista Kun Bélát ültették a helyére.

Ezt követően kikiáltották a Magyar Tanácsköztársaságot, amely 1919 márciusától augusztusáig élt, amikor is az antant keretén belül működő román egységek megfojtották a szocialista köztársaságot. Az elkövetkező húsz évben az ország élén Horthy Miklós ellentengernagy áll.

Anyám elbeszélése alapján egészen leegyszerűsödött, romantikus képek maradtak meg az emlékezetemben. Például, hogy a kommunisták győzelmét követően egész Budapest piroslott a rózsáktól, szegfűktől és zászlóktól. Még a hidakat is vö-

rösre festették. Az utcákon énekeltek és ünnepeltek. Átvették a hatalmat, és kikiáltották a kommünt. Viszont a fehérek – az ellenforradalmárok – fehér lovakon ülve mentek át a hidakon. Híveik fehér virágokat hintettek feljük, a hidakat pedig fehérre festették. Minden fehérre világít, csak a kiöntött vér vöröslök. A Dunán lehorgonyozott monitorról a fehérek fegyvertelen embereket lőtték a folyóparton.

Ezekre az emlékképekre, amelyek azokból az időkből maradtak meg bennem, azt lehetne mondani: a kis Éva így képzelte el magának a forradalmat és ellenforradalmat.

Mint tudjuk, a forradalom letörése után represszió következik a résztvevők ellen. Apám igen gyorsan és útlevelel nélkül elmegy az újonnan alakult Jugoszláviába. Splitből jelentkezett. Majdnem két éves voltam, amikor anyám a kiutazáshoz szükséges papírok ügyében elment a rendőrségre.

Jakab nagyapa, akinek gyerekein kívül csak a humora maradt meg egykori vagyonából, a következő szavakkal kísérte ki Splitbe induló Katica lányát: „édes lányom, Kató, az ismeretlenbe indulsz, egy olyan országba, amelynek a nyelvét sem ismered. Az ő beszédüket nem fogod megtanulni, magyarul elfelejtesz, a végén már csak ugatásra leszel képes!”

1922-t írtak, amikor megérkeztünk Splitbe. Csak azt jegyeztem meg, ami első látásra elkápráztatott: a kék tenger látványa. Később mesélték, micsooda elragadtatással kiáltottam e történelmi szavakat: „Istenem, mennyi sok tengervíz!” Tulajdonképpen számomra is hihetetlen, hogy még ma is, több mint hetven év távolából ennyire tisztán látom magam előtt a spliti kikötőt és a tengert, éppen úgy, ahogyan akkor, kétévesen láttam. Mindörökre megmaradt a tenger kékje iránti szerelmem: gyerekesen hittem abban, hogy a mi csodálatos tengerpartunk mellett élő embereknek, akik az áttetsző tenger mellett, a túlevelek illatában születtek, lélekben is jobbnak és szebbnek kell lenniük azoknál, akik ezt a szépséget nem ismerik – és nem törődnek vele. Legalábbis így kellene lennie.

Amikor megérkeztünk a kikötőbe, az emberek éppen beszálláshoz készülődtek. A hajó és a part közti deszkán lépkedve egy asszony, csomaggal a kezében megcsúszott, és akkorát sikoltott, hogy minden visszhangzott, majd beleesett a tengerbe. Tömeg verődött össze, kiabáltak – így mesélték.

Végül kihúzták a csuromvizes asszonyt. Később elolvastam Zweig egyik történetét, amelyben a koporsót a szárazföld és a hajó közé illesztett deszkáról a vízbe lökik, és ugyanúgy összeverődik a tömeg – így még ma is nehezen választom külön, mi is történt 1922-ben Splitben, és mi Zweig történetében.

Apámnak sikerült Splitben méteráru üzletet nyitnia. A kirakat mellett játszottam. A gyerekek kívülről kiabáltak: „magyar lány, magyar lány!” Talán emiatt lettem olyan izgatott, hogy elestem, és felváltam az ajkam. Apám keresztülvetett a vállán, és futott velem az orvoshoz, aki összevarrta az ajkam, de valahogyan ferdén. Apám ingerült lett, hogy nem hagyja eltorzítani a gyerekét. Kifejtette a cérnát, újra összeillesztette a sebet, és így biztosította szép külsőmet.

Splitből még a Bačvicán való játéokra és anyám magyar barátnőjére emlékszem, akinek svéd volt a férje.

Nagyon kevés ideje éltünk ott, amikor megérkezett a rendőrségi parancs: „Oskar Izraelnek 48 órán belül el kell hagynia Splitet. Budapestről jelentették, hogy Kun Béla titkára volt.” Biztos, hogy koholmány volt. Apám soha nem beszélt róla, de valószínűleg, talán később, dicsekedett volna vele. Mindenesetre gyorsan eladta a boltját, és 1923-ban Szarajevóban találtuk magunkat, a Baščaršija fölötti dombon lévő Lugavina utcában.

A jellegzetesen bosnyák egyemeletes, *čardakos* (csukott verandájú) házban éltek apám szülei, Sara és David Izrael, Albert, Salamon, Moric nevű fiaikkal, valamint lányaikkal, Mikával, Rifkával és Palombóval (Paulával). Egy nagy szobára emlékszem, amelynek falai mentén alacsony minderlukok voltak, vagyis hosszú ottománok párnákkal, azokon ültek, maguk alatt keresztezett lábakkal, amely pózt „à la turcá”-nak nevezték. Éjjelente ott is aludtak. Alacsony, kerek asztalokról-szófákról ettek, leginkább különféle pitéket kisebb és nagyobb kerek tepsikből.

Ugyanabban a házban, szintén az emeleten volt két nagy, üres helyiség, amelyet a szüleim vettek bérbe. Anyámnak sikerült valamenynyire rendbe hozni, civilizálttá tenni a területünket. Egy hálót, konyhát és mellékhelyiségeket kaptunk. Budapestről néhány bútor is érkezett, többek között volt egy elegáns, fekete, szecessziós stílusban készült, bőrbevonatú szalongoarnitúra is. Amennyire illett ez a berendezés a keleti környezethez, éppolyan ne-

hezen szokott hozzá anyám az új, tőle egészében idegen világhoz, amelynek sem nyelvét, sem szokásait nem értette. Apám szülei, akárcsak minden közeli és távoli rokonuk, szefárdok voltak, vagyis az Ibériai-félszigetről származó zsidók, amit héberül Sefaradnak hívnak, s amelyről őket is elnevezték.

Amikor a szefárd zsidókat az 1492-es dekrétum alapján elűzték Spanyolországból, apám déd- dédszülei valahol az akkori török területen értek partot, hogy azután a család Szalonikin és a sandžaki Novi Pazaron – ott született apám – keresztül Szarajevóban telepedjék le.

Nagyapát és nagyanyát nonónak és nonának hívtuk, amiként a román nyelvekben és a Földközi-tenger melléki országokban megszokott.

David nagyapa leggyakrabban a nagyszobában lévő asztal mellett ült, fekete öltönyben és fekete sapkácskával a fején, imakönyveket olvasva. Oda nem szaladhattunk be, és a szoba közelében nem is hangoskodhattunk. Azt mondták nekünk, nagyapa Istenhez imádkozik. Időnként elhívták, hogy elvégezze az esküvőkhöz, temetésekhez, a beavatáshoz és más hasonló alkalmakhoz kötődő vallási szertartásokat.

Az utcán David nagyapa piros fezt viselt, mint az öreg zsidók legtöbbször a századfordulón, az egykori Oszmán Birodalom területén.

Amíg nagyapa a szobában imakönyveit olvasta, az udvaron és az egész házban a soktagú család zajos élete zajlott. Ha a gyerekek közül néhányan összevesztek vagy éppenséggel összeverekedtek, nona Sara nagyapához ment panaszra, kérve, hogy avatkozzon közbe. Nagyapa azonban minderre csak nyugodtan legyintett, és azt mondta: „*Deja lo*”, ami annyit jelent, „hagyd rá”. Abból a lassú és nyugodt mozdulatból, abból a két szóból az én remé-

Éva nagyapjának, Davidnak bátyja, Abraham Izrael és családja. 1925. Ilyen fejedőt hordtak a boszniai szefárdok

nyekkel teli anyám valamilyen ősi, keleti világszemléletet olvasott ki, amely szerint mindent át kell engedni a sorsnak, hadd történhessenek a dolgok nyugodtan, a maguk rendje szerint. Ő ezt a tétlenség nyilvánvaló jelének tekintette, valaminek, ami teljes ellentétben áll az időszerű aktivizmussal.

A régi zsidó hit – hagyomány – szerint a bűnös világ addig maradhat fenn, amíg hét igaz ember állandóan imádkozik Istenhez. Nekem úgy tűnt, hogy David nagyapa is, ha nem éppen egyike a hét igaz embernek, akinek hite fenntartja a világot, de mindenképpen ő az egyik erős támasza.

Mint az általában lenni szokott, nagyapa – neves és istenes foglalkozásával – megközelítőleg se teremtett elő annyit, amennyire egy akkora család eltartásához szükség lett volna. Nyilvánvaló volt, hogy ez nona Sara gondja, a magas, mindig egyenes tartású, sovány, gondoskodó és szorgalmas, kifejezően kék és nevető szemű asszonyé. A fején *tukadu* nevű fejfedőt, azaz egy tizenöt centiméter széles és egy méternél hosszabb brokátanyagot viselt, amit egyenes tartásban tekert a homlokára és a feje tetejére, majd tüvel összetűzte. A gazdag asszonyok tukaduját dukátok szegélyezték. Az én nonámnak természetesen nem voltak se dukátjai se ékszíerei. Viszont meg tudta gyógyítani az egyszerűbb betegségeket: helyre rakta a kificamodott csuklót, fűvekből és zsírból készített balzsammal bekente a fájó helyeket, sebeket. Nagyon jól ismerte a gyógyfűveket és alkalmazásukat. Elképzelhető, hogy a családjában valaki gyógyító volt – „*hećim*” –, akitől sok mindent megtanult.

Mindent összevetve fáradhatatlanul dolgozott, és többre ügyelt, mint a ház három sarka, amit még a szigorúan patriarchális környezetben is az asszony hatásköréeként ismernek el. A kificamodott csukló helyre illesztésével vagy a seb beforrasztásával megkeresett néhány dinárt. Így sikerült – ahogy mondani szokás – kenyeret adnia a gyerekei kezébe. Mindegyiküket szakmatanulásra irányította, míg legidősebb fiát, az én apámat, Ješut – Šua – a szarajevói Benevolencija elnevezésű jótékonyági intézményen keresztül Budapestre küldte, ahol ő be is fejezte a technikai középiskolát, és felvette az „európaibb” hangzású Oszkár nevet.

Nagyanyám és nagyapám, mint mindenki a házban, a ladino-spanyol nyelvet beszélte, ezt hozták magukkal a szefárdok, ami nemcsak a XV. századi spanyol nyelv megőrzött formája, de héber kifejezéseket is magába foglal, és a későbbiekben

felvett szavakat is annak az országnak nyelvéből, amelyben éltek. Annak idején a ladino az úgynevezett szent nyelvek csoportjába tartozott, amelyeket arra használtak, hogy a vallási szövegeket a szent nyelvekről a népi nyelvre fordítsák. Maga a szó a *Latinóból* ered, így hívtak minden zsidót vagy mórt a középkorban, aki román, keresztény nyelven beszélt.

Nyelvi korlátaim miatt soha nem beszéltem nona Sarával többet néhány szónál. Pedig annyi mindent mesélhetett volna családi emlékeikről, legalább a Balkánra kerülésükről és örökölt szokásaikról, amelyeket el kellett hagyniuk vagy meg kellett változtatniuk. Amíg még ugyanabban a házban éltünk, sem anyám, sem én nem beszélünk se a hazai, se a ladino nyelvet, csak magyarul tudtunk. Miután iskolás lettem, nagyapát és nagyanyát csak az ünnep előtti vacsorák idején látogattuk, amely nem is volt megfelelő alkalom, de én se tanúsítottam túl nagy érdeklődést a szefárdok és a család múltja iránt.

Amikor 1941-ben a német katonaság, majd az usztrasák is megérkeztek Szarajevóba, rendkívül gyorsan megkezdték a város nemzeti és politikai „megtisztítását” a zsidóktól, szerbektől, cigányoktól, antifasisztáktól és természetesen a kommunistáktól. Akkor vitték el a szarajevói zsidók többségét Stara Gradiškába, Jasenovácra és más haláltáborokba. Akkor gyilkolták meg apám szinte összes szarajevói rokonát.

Álmomban se tételeztem fel, hogy valaha is szűkegységem lehet részletes adatokra velük kapcsolatban. Így csak apám fivéreinek és nővéreinek nevét jegyeztem meg, az ő gyerekeikről még ennyit sem. Hiányos emlékeimmel, de az őket megillető tisztelet nevében megírom nagyon szerény és nem kő sírfeliratomat arról, hogy léteztek valamikor.

Epitáfium David és Sara Izrael családjáért

David nagyapa Szarajevóban halt meg a harmincas években. Sara megélt 1941-et, de már nem élte túl. Durva számításaim szerint körülbelül hatvanöt éves lehetett. Elfogták, és a Stara Gradiška-i lágerba vitték lányával, fiaival, unokáival és a többi szarajevói zsidóval együtt. A háború után a zágrábi *Vjesnik*-ben több alkalommal megjelent nagyanyám meggyilkolásának leírása, többször olvastam.

Amint megérkeztek a foglyok, Maja Buždon fel-sorakoztatta őket. Megparancsolta, hogy azonnal adják át minden értéküket. Úgy hiszem, Sara nem is értette jól, mit mond Maja, meg nem is voltak értékei, mindössze egy olcsó pléh karórácskát viselt, amit nem is rejtett el. Maja odament hozzá, és durván megpofozta. Sara visszaadta a pofont, és ezt mondta: „nem engedem tán, egy taknyos megpofozzon.” A megsértett táborvezetőnő elővette pisztolyát, és ott helyben megölte Sarát. Ezzel tulajdonképpen megkímélte az időse asszonyt a további szenvedésektől és kínzásoktól.¹

Albert – sorrendben a második – fiát Sara mechanikusnak taníttatta. Az energikus Safirát vette feleségül. Kölcsönt vett fel, hogy megnyithassa néhány kötőgéppel felszerelt műhelyét. Állandó nélkülözésben és adósságokban éltek. Apám, amennyire tudta, pénzzel segítette őket, és úgy, hogy vevőket keresett áruikra. Időről időre megjegyezte, hogy Albertnak jobban megy a gyerekgyártás, mint a pulóveré.

Albertet, feleségét Safirát és gyerekeiket: Sáríkat, Dávidot és Rozikát 1941-ben lágerbe vitték, és megölték.

Apám következő testvére Salamon, magas, jóképű ember volt. Asztalosnak tanult, és szolid, szép bútorokat készített. Helyes és szerény feleségével, két, mindig rendesen felöltöztetett kislányával, akiknek szalag volt a hajukban, szombaton vagy ünnepnapokon ellátogattak hozzánk. Nyugodt ember volt, elégedett a munkájával és a családjával. Annyit keresett, amennyire szükségük volt.

Salamont, feleségét és két kislányát 1941-ben elvitték a lágerba, ahonnan nem jöttek vissza.

Apám legidősebb nővére, Mika, fekete szemű asszony volt, olyan erős, akár egy kariatida. Salamonhoz ment férjhez, aki a Šadrvan nevű kerthelyiséges vendéglőben – ami egyben éjszakai mulató is volt – sütötte a čevapčicát (rostélyon sült, kolbászka alakú vagdalthúst). A vendéglő rögtön a szarajevói katedrális mögött volt. A kerthelyiségben, a szökőkutas (šadrvan vagy šedrvan am. szökőkút a dzsámi mellett vagy a téren) medence körül félmeztelen hastáncosnők lejtettek, akiket „čočeci”-nek hívtak. Salamon, a čevapsütődés, jól keresett. Mégis: a felesége, Mika, időről időre megjelent nálunk kisírt szemekkel. Mert Salamon szenvedélyes játékos volt. Képes volt elkártyázni minden pénzt, amit megkeresett, de még a ház beren-

dezését is, ami a fináncok zsákmánya lett. Apám segített rajtuk, hogy kikerülhessenek a bajból. Mikának és Salamonnak két fia volt, akik éppen kitanulták a mesterséget, és megértek a katonaságra.

Mika Salamonja furcsa szerzet volt. Az ünnepet megelőző családi vacsorákon egyedül üldögélt valamelyik sarokban. Iszogatta a pálinkáját, feferónit rágcált hozzá, és nem szólt senkihez. Később hallottam, hogy Sztálin is feferónit evett a vodka mellé, amint azt az igazi iszákosok teszik. Remélem, hogy a megboldogult Salamon lelke nem neheztel meg rám ezért az összehasonlításért, hiszen ő békesszerszerető ember volt, aki egyfolytában a lelkiismeretével hadakozott. Igazi fekete bárány volt a feddhetetlen, szolid és istenfélő szarajevói zsidók között.

Salamont, a čevapsütőt, Mikát és két fiukat 1941-ben lágerbe vitték, ahol megölték őket.

Rifka és Palomba apám két fiatalabb húga volt. Az első tán még iskolába se járt. Palomba kitanulta ugyan a fodrázmesterséget, de soha nem sikerült elhelyezkednie. Csendes, nagy barna szemű lány

Albert és Safira lányaival, balról Sára és Rozika, a barátnőjükkel

volt. Agresszivitásnak, ambíciónak nyoma se volt benne: a szerénység és valami különleges jóindulat megtettesítője volt. Éveken keresztül legközelebbi, jó barátnőm.

Mint már mondtam, Rifkát és Palombát anyjukkal és többi rokonukkal együtt 1941-ben Stara Gradiškába vitték, és ott megölték őket.

Az Izrael (a második világháború kezdetéig több, azonos vezetéknevű család élt Szarajevóban)² családból, apám legközelebbi rokonai közül 1941-et rajtam és Vesna lányomon kívül csak apám legfia-

talabb testvére, Moric – Mose – élte túl, aki Szarajevóban kereskedőnek tanult. Néhány évig a Bašćaršiján lévő Abinun nevű boltban dolgozott. Később, amikor apám átvette két maribori textilgyár képviselőjét, Moric lett a jobbkeze, így szinte mindennap nálunk volt. Lány természete volt, se túl beszédes, se nagyon hallgató. Nem emlékszem, hogy Moric valaha is felemelte volna a hangját, káromkodott volna. Elmondhattam neki minden titkomat. Mintha a testvérem és nagybátyám lett volna egyszerre.

Moric a Lira nevű zsidó egyesület zenekarában fuvolázott. Néha hallottuk és láttuk őt, amint fuvolázva közlekedik Szarajevó utcáin. Természetes, szép fiatal ember volt. Néhány évig a szép Bjankával „járt” – ahogy akkoriban mondták –, akivel talán egy-két évvel a második világháború kitörése előtt házasodott össze. Az esküvő után a lány szüleinek kétemeletes házában éltek a Skenderiján.

1941 elején Moricot behívták tartalékos szolgálatra. A háború kitörése után alig néhány nappal elfogták, és egy Stalagba – német hadifogolytábor – vitték. 1945-ben jött haza Szarajevóba.

Moric feleségét, Bjankát, anyjával és nővérével 1941-ben Rab szigetére internálták, ahonnan sikerült egy olasz hajóval Olaszországba jutniuk. Moric írt neki, miután hazatért, és kérte, hogy jöjjön vissza. Sokáig habozott. Rá szerette volna bírni Moricot, hogy menjen Olaszországba, és aztán együtt induljanak Amerikába, ahol Bjanka nővére élt. De Moric akkor nem akart sehova se menni. Szarajevóban munkát kapott egy szövetkezetben. Bjanka csak hosszú ideig tartó levélváltás és rábeszélés után jött vissza Szarajevóba.

Anyám nagyvárosból (kivált a mi akkori fogalmaink szerint) érkezett a szarajevói mahalléba (városnegyedbe), egy teljesen ismeretlen és idegen környezetbe. Csak a feljegyzések írása közben – bevallom, kicsit túl későn – kezdtem komolyabban elgondolkozni annak a fiatal nőnek a helyzetén és viselkedésén, akit a sors, házassága és végeredményben saját bátor döntése hozott a világnak egy olyan részébe, ami teljesen különbözött attól, amit otthagytott. Már azzal, hogy ott élt, még ha Budapest határában is, bizonyos kulturális-civilizációs szokásokat magáévá tett, mint amilyen a színház- és hangverseny-látogatás és szórakozás csakúgy, mint a köz- és kulturális élet történéseinek követése.

Nővéreivel a Balatonhoz jártak nyaralni. Gyerekként kinevettem a fényképeket, amelyeket meg-

őrzött. Katicát és nővéreit térdig érő és ujjas, fodros, piros fürdőkosztümben fényképezték le.

Anyám az úrilányok és háziasszonyok számára kitalált középiskolát végezte el.

És aztán szinte egzotikusnak mondható környezetbe került – legalábbis a saját fogalmai szerint –, amelynek nem ismerte a nyelvét, így nem tudta megértetni magát, és nem is beszélgethetett. Nem nehéz elképzelni, hogyan magyarázta meg önmagának ezt a különös életvitelt és új környezete szokásait. Először is, úgy kellett éreznie magát, akár

egy analfabétának, aki nem tud se elolvasni, se megérteni egyetlen hazai, de még latinó szót se. Úgy gondolom, hogy a sokkhatás kölcsönös volt. Mint jövevény elütött a környezettől mind gondolkodásában, mind szokásaiban, viselkedésében és öltözködésében. Nem viselt dimijét (bugyogót), se tarka redős szoknyát, se kendőt vagy tukadut a fején. Továbbra is a háború utáni pesti divat szerint öltözött, térdig érő ruhában járt, magas sarkú, hegyes orrú cipőben és fodros kállal a fején.

A rendnek minden időben és rendszerben akadnak reményteljes őrei, így a szomszédságban is került valaki, akinek Katica, az idegen, gyanús volt. Fel is jelentette a rendőrségen, mint veszélyes kémnőt. A rendőrségen megbizonyosodott, hogy a gyanúsított, aki nem beszél a nyelvet, semmilyen igyekezettel se űzhetné ezt a mindig becsült és komplikált mesterséget. Jót nevettek a szomszéd fortélyoskodásán.

Abban az időben csak apámmal és velem tudott beszélgetni. Apám, mielőtt munkába indult, egy cetlire felírta azoknak a dolgoknak a nevét, amiket meg kellett vennie. A velem való beszélgetés minden bizonnyal saját monológjává alakult. Mesét mondott, szavalt vagy énekelt, leírta Budapestet, az

Mose Izrael a barátjával a fogolytáborban. Stalag, 1941.

ismert tereket és utcákat, beszélt a színházokról és történelmi eseményekről. Az évek folyamán mindent elfelejttem.

Amikor azonban a háborútól viharos 1992 nyarának vége felé Vera és Magda, a két unokahúgom, feldúlva a nálunk zajló események miatt meghívott magukhoz, majdnem két hónapot töltöttem Magyarországon, főleg Budapesten. A velük és népes magyarországi rokonsággal való együttlét alatt sikerült felfrissítenem az évek folyamán igencsak elhalványult magyar nyelvtudásomat. Ezzel egy időben, akár egy filmszalagon, forogni kezdtek a fejemben azok az emlékek, amelyek anyám meséit, dalait, szavajárását rejtették. Felbukkant a dal Kosuth Lajosról, akinek az eső kalapjára esik, ő pedig mindenkinek azt üzeni, hogy indulni kell – talán a harcba. Emlékszem egy erdélyi balladára is, ami egy idős anyáról szól, aki elveszíti fiait, talán egy kicsit a Jugovicok anyjához hasonlatosan. Egy versben a cigány azért jajgat, mert soha az életben nem lopott, csak egyetlenegyszer, Debrecenben, akkor is véletlenül, és ezért az egyetlen bűnért bilincsbe verték, ami miatt majd megszakad a szíve. Legromantikusság mégis Petőfi Sándor János vitéze volt, aki szerelmes Ilonkába, a libapásztorlányba, és ő is viszontszereti. De a fiatalembernek csatába kell mennie. Elmegy. Ilonkát gonosz mostohája kínozza, és ő bánatában a vízbe veti magát. János későn érkezik. Elkéseredett sírással énekel a víz felett, és kéri, adja vissza szeretett Iluskáját. – Ezt a zenés darabot ma is nagy sikerrel játsszák a magyar színpadokon.

Anyám gyakran járt fel Szarajevóból Budapestre, ahol a nővéreivel és fivéreivel találkozott, ruhákat vett, de egy halom könyvet is az antikváriumokban, úgy tűnik, sorban mindegyikben. Amikor nagyobbacska lettem, vele együtt olvastam ezt a mindenhonnan összehordott irodalmat, kezdve Jókai Mór-tól és Madách Imrétől egészen Courts Mahler szívetpő regényéig.

Idővel anyámnak sikerült megismerkednie néhány magyar nővel, ami megszépítette az életét. Első szarajevói barátnője Anderle Etelka volt, a Cseh illatszertáros felesége. Gyerekük nem volt, csak egy nagy agaruk, amit Etelka apró virslivel etetett – igencsak irigyeltem tőle. Amikor karácsonykor meghívott, nem győztem csodálni a gazdagon feldíszített, fénylő fenyőt, üstökös csillaggal a csúcsán, ami szinte a mennyezetet súrolta.

Anyám és Anderle Etelka mindennap elvittek

sétálni. A Miljacka túlszéljén lévő, Dušan cárról elnevezett nagy parkba vittek, így át kellett vágnunk a tarka, zajos Baščaršiján, amely szelvényben-hosszban keleti ételektől és fűszerektől illatozott. Az egyik utcácskából, aminek Kujundžiluk (aranyműves, ötvös) volt a neve, ötvösmesterek erős kalapálása hallatszott: dőzvákát (kávéfőző ibriket), tálcát, bakračát (rézüstöt, bográcsot), džugumát (réz vizeskancsót) és sok más használati megdíszítványt készítettek. Abban az utcában, amely a Baščaršija központi teréig vezetett, boltok sorakoztak egymás mellett. A boltajtók két szárnya közül az egyik felfelé, a másik lefelé nyílt. Az utóbbi a cépenci, amely pultként szolgált: erre rakták ki az árut: hímzett ruhát, blúzt, arannyal kivarrt papucsot, kistáskát, nanulát (fapapucsot) és zoknit. Úgy gondolom, hogy a čaršija – ez a legnyugatibbra eső orientális bazár – mindig is nagyon vonzó lehetett, különösen a gyerekek szemében. Így én is végigkiáltottam a čaršiját: „anyu, vedd meg nekem... vedd meg nekem... ezt vagy azt!” Kéréseim és felkiáltásaim hidegen hagyták. Etelka azonban másmilyen volt, ő mindig csak vett nekem valami apróságot, ami útközbe esett, és ezért örökre a szívembe zártam. Anyám természetesen haragudott, hogy elront engem. Hát, így kezdődött „elrontásom”, talán éppen a csodálatos Baščaršiján, amiből nem tudom, mi maradt mára.

Apám mint technikus szinte azonnal munkát kapott a postán. Hamar be kellett azonban látnia, hogy a tisztviselői fizetésből nem tudja a feleségét és gyermekét eltartani, sem szüleit és munkanélküli nővéreit támogatni – pedig ez íratlan szabály volt a legidősebb fiú számára. Így aztán egy gazdag nagykereskedőnél helyezkedett el, bizonyos Salomnál, és kereskedelmi utazó lett. Meghatározott időközönként körbejárta Bosznia és Hercegovina, Crna Gora és Sandžak kisebb-nagyobb városait. Utazott télen-nyáron. Kocsival, szánkóval, lovon vagy gyalog törte át magát a behavazott és alig járható boszniai, hercegovinai, Crna Gora-i hegyeken, hágókon. 1935-ben sikerült vennie egy használt Fordot, ami az akkori hegyi utakon nélkülözhetetlen volt, kapaszkodott, ugrált, akár a zerge. Az évek folyamán apám számos barátságot kötött muzulmánokkal, szerbekkel, horvátokkal, zsidókkal. Néhányan ahabának, mások barátomnak, voltak, akik földimnek hívták. Šljivovicát (szilvapálinkát) és szilvát küldtek neki Brčkóból, füstölt húst Jajcából, kajmakot (tejszínt) Prozorból és Gornji Va-

kufból. Tanácsaival mindenkin segített, a harmincas évek gazdasági válsága idején sokakat megmentett a csódtól. Barátkozó és nagylelkű volt, mindig kész arra, hogy segítsen, emellett kitűnő humora volt, és jól értett a zenéhez, a távoli és megcsömörlött kasabákba (kisvárosokba) és városkákba elvitte a nagyváros életét, történeteit, vicceit és dalait, amiért az emberek szerették és becsülték. Erről egyszer magam is meggyőződtem, amikor a Fordjában engem is magával vitt, és végigjártuk Kljucót, Jajcét, Kulne Vakufot, Prozort, Bugojnót és más városokat, ahol kereskedői és barátai nagyon kedvesen fogadtak bennünket.

Lugavina utcai rögtönzött otthonunkból jobb lakásba költöztünk. Amikor elsős lettem, anyám azt mondta, hogy a zárda jobb nevelést biztosít számomra, ezért a Szent Ágoston zárdába íratott, amit az Isten szeretetének nővérei nevet viselő rend apái irányítottak. Első napom nem telt simán, ugyanis az osztályfőnökünknek kinevezett nővér hazaküldött, hogy anyám öltöztessen át: rövid kis ruháskám helyett, amiben addig jártam, adjon rám egy hosszabb, erkölcsösebb ruhát. És legyen hosszú az ujjja. Később minden rendben folyt. A nővérek vonzóvá és érdekessé tették a tananyagot. Előfizettünk az *Órangyal* című lapra, amit előbb örömmel nézegettem, majd el is olvastam. Emlékszem egy Klarić nevű cipész történetére, aki szolid, tartós, magas szárú cipőket készített, ám egy elkényeztetett kisasszonyka a földhöz vágta a megrendelt pár cipőt, hogy ő bizony nem hord ilyent, mert nem divatos. Ezt a történetet, így, ilyen felszínesen 1927-ben vagy 1928-ban jegyeztem meg. A lényeg az volt, hogy meghalljuk az üzenetet.

A tanítónő asztala mellett volt egy állvány, melyen a persely fölé hajolva egy apró, térdeplő néger figura imádkozott, mi pedig a perselybe dobtuk szerény adományainkat „a kis feketéknek.” Egyik nap az osztályajtó fölé rajzolták Jézus töviskoszorúval megkoronázott fejét. A sebekből csöpögött a vér. Mindennap valami jót kellett cselekednünk, „áldozatocskát” kellett hoznunk, és akkor áthúzhattunk egy tövist Krisztus koronáján, ezzel könnyítve szenvedésein. Nagyon igyekeztünk, hogy mielőbb megszabadítsuk őt a tövisektől és szenvedésektől.

Hitoktatóink is igyekeztek, hogy minél könnyebben megérthessük a tanítást.

A szomszédos és a miénkénél nagyobb Szent József zárdában gyakran rendeztek különböző előadásokat, amelyekre bennünket is elvitték. Nagyon él-

Eva, elsős gimnazista Szarajevóban

veztük, mert nemcsak néztük, de a részeseivé is váltunk. Egy alkalommal én is szerepeltem: őrangyal voltam hosszú, fehér ruhában, nagy szárnyakkal. Máskor üstökös csillag voltam: a kartonból kivágott és sztaniollal díszített üstökös csillagot a fejemre erősítették. Ezek az egyszerű, természetesen vallási tartalmú előadások jelentették nekem a színpad első varázsát, az első színházi élményt. Igaz, hogy

nem megkeresztelt lélekkel, de a többiekkel együtt énekeltem a kórusban az első áldozás és más ünnepek alkalmából. Még arra is kiválasztottak, hogy üdvözlő verset szavaljak a szentanya, a zárdafőnöknő születésnapjára. Egy csodálatos májusi kirándulásra is emlékszem abból az időből, pompázó tavaszi virágok sokaságában játszottunk a zárda kertjében, ami az Ilidžától Vrela Bosna felé vezető út buja zöldjébe volt ágyazva. Negyedikben a magas, karcsú és rokonszenves Gonzaga Soljić nővér volt az osztályfőnökünk.

Úgy emlékszem, harmadikba jártam, amikor katolikus idillemnek vége szakadt. A zárda előljáróságához átirat érkezett, miszerint egy zsidó gyerek jár a zárdába, akit a vonatkozó vallásoktatásra kell irányítani. Ezt követően hetente egyszer eljártam az állami iskolába, ahol Maestro volt a hitoktatónk. Ő is szépen mesélte a bibliai történeteket, amelyeket örömmel hallgattam, jól megjegyeztem, és el is meséltem, és ennek a hitoktatónak a rokonszenvét is elnyertem. Talán ennek az eltévedt báránynak is figyelmet kell szentelni.

A szefárd és askenázi gyerekeknek közös volt a hitoktatójuk. Csak itt tudtam meg, hogy „keverék” vagyok. Anyám az askenáziakhoz tartozott.³ Nem emlékszem, hogy apám és anyám között ez felmerült volna, igaz, egyikük sem volt túlságosan vallásos.

A szarajevói askenázi templomot Karel Paržik tervei alapján építették 1901 és 1902 között, a Mil-

jacka jobb partján, a valamikori Dobrovoljac utcában. Az épület tövében, a folyóparton egy kicsiny park terült el, ott játszottunk mi, gyerekek, míg szüleink a templomban ültek.

Rudolf Lubinski zágrábi építész terve alapján 1930-ban, vagyis tíz évvel a második világháború kitörése előtt fejezték be a monumentális, mór stílusban épült szefárd zsinagógát a város központjában, közel a Nemzeti Színházhoz.

1941-ben, a német megszállás és az usztasák hatalomra kerülésének évében mindkét templomot elpusztították. Megsemmisítették a gazdag archívumot, a könyvtárakat. Az előtérben fölgújtották az értékes könyveket és katalógusokat. A felülről jövő utasítás így hangzott: „Mit der Lösung der Judenfrage in Kroatien werden auch die Synagogen liquidiert.” („Egy időben a horvátországi zsidókérdés rendezésével a zsinagógákat is likvidálni.”)

A háború után az askenázi templomot felújították, és visszaadták eredeti rendeltetésének, míg a nagy szefárd templom a renoválás után Népegyetem épülete lett.

A régi zsinagógák egyikében, az 1882-ben épült Kal grande nevűben múzeumot rendeztek be. Itt találtam rá (1988-ban) apám, Oskar Izrael fotójára, amelyről nyilvánvaló, hogy 1941-ben készült, mielőtt agyonlőtték a Zágráb melletti Rakov patakánál. Annyira megráztak azok a fényképek, hogy nem volt erőm megkérni a múzeum vezetőségét, készítenie számomra fotókópiát. Egyikét azoknak a fotóknak később újra megtaláltam Ivan Jelić *Tragedija Kerestince* (Kerestinec tragédiája) című könyvében.

Nagyobb vallási ünnepek előtt az egész család összegyűlt a nagyapa és nagyanya házában rendezett vacsorákon, amelyek mindig összhangban vol-

**Srpanj, 1941.
Oskar Izrael utolsó képe,
mielőtt agyonlőtték**

tak az ünneppel. Nagypának és a család minden férfitagjának kippa volt a fején, és fehér, tálesznek nevezett imaleplet terítettek magukra, amelynek szegélyén fekete csíkok futottak keresztbe. Héberül mondták el az ünnephez kapcsolódó imákat.

Csak azokat az ünnepeket említem, amelyek valami miatt különösen az emlékezetembe vésődtek. Ilyen volt az első tavaszi ünnep, a pészah (pasha), amelyet áprilisban tartanak, a zsidók Egyiptomból való kivonulásának, a Vörös-tengeren való átkelésének és a sivatagi bolyongás negyven évének emlékére, amikor mennyei mannat és kovász nélküli, napon sült kenyeret ettek.

Pészah előtt nona Sara minden mozdíthatót kihordott a házból az udvarra, hogy mindent – magát a házat is – alaposan kitakarítsanak, megtisztítsanak, kisúroljanak. Seholy nem maradhatott egyetlen aprócska morzsa sem. Az ünnep nyolc napja alatt csakis erre az alkalomra használt edényekben volt szabad főzni és tálalni. Ezeket általában a padláson őrizték.

Azokban a napokban kenyér helyett maceszt ettünk, jellegzetesen vékony tésztát, és valamilyen élesztő nélkül készült pogácsát. A tojást ezen nyolc nap alatt lassan és kevésbé főzték meg a tűzhely szélére helyezett agyagedényben, a vízbe sót, borsot, kevés olajat és vöröshagymahéjat tettek. A macesz, a pogácsa és az így főzött tojás, amennyire én tudom, a sivatagban és másutt élő nomádok étkezésének egyik alkotóeleme.

Nona Sara, a többi vallásos szefárd asszonyhoz hasonlóan, nagyon szigorúan tartotta magát a vallási előírásokhoz. Ritkán volt hajlandó megkóstolni azt az ételt, amit anyám készített. Emlékszem, egyszer ellátogattak hozzánk a pészah idején, és nem volt hajlandó mást enni, csak keményre főtt, héjában és papíron tálalt tojást, mert a mi edényeink nem voltak kóserek – a vallás előírásai szerint tiszták.

Apám úgy magyarázta nekem, hogy az étel elkészítésére és fajtájára vonatkozó szigorú vallási előírások valójában higiénés szabályok, amelyekre az akkori, bibliai időkre jellemző éghajlati föltételek miatt volt szükség Palesztinában. Valószínűleg ez az alapja annak, hogy a zsidók és muzulmánok nem ehetnek disznóhúst. Azokban a régi időkben az emberek könnyebben elfogadták a vallási, mint a higiénés előírásokat, ami egyébként ma sem számít ritkaságnak.

Rós-hasáná a zsidók újévi ünnepe. A hagyomány szerint ezen a napon teremtődött a világ. A temp-

lomokban megfújták a sófárt (a kosszarvból készült újévi harsonát), hogy fölébressze az emberek szunyadó lelkiismeretét.

A legvidámabb ünnep – nekünk, gyerekeknek – a purim volt, amit márciusban tartottak a perzsa császár, Ahasvérus (Xerxész) feleségének, a szép és bátor Eszternek az emlékére, aki megakadályozta a Perzsa Birodalomban élő zsidók lemészárlását. A gonosz Hámán ugyanis, hogy hozzájuthasson a zsidók kincséhez, erre beszélte rá a császárt. A szép Eszter kérésére a császár gátat vetett az öldöklésnek, elfogatta és kivégeztette Hámánt.

Purimkor álarcosbálakat rendeztek, bennünket, gyerekeket is beöltöztettek, hogy aztán csoportokban végigfussunk az utcánkban – emlékszem a régi Hadži Sulejman utcára –, betérjünk a szomszédokhoz és ismerősökhöz, akik valami aprósággal megajándékoztak bennünket.

Egyik évben éppen purimra lázasodtam be. Szomorúan és szájalomra méltón feküdtem otthon, ám a vacsora után Moric bácsikám eljött hozzám

**Nona Sara a legfiatalabb lányával, Palomával.
Szarajevó, 1940.**

egy doboz süteménnyel és egy hosszú gyöngyfűzérrel, ami engem leírhatatlanul boldoggá tett, és mindörökre halhatatlan, szép emlékké nemesítette bennem Moricot és a purimot.

Jom kippurra, az engesztelés, megbánás és megbocsátás napjára anyám azt mondta, hogy az a halottak napja, akikért teljes huszonnégy órán át böjtölni kell, és a templomban a Kól nidrét énekelni. A jom kippurt megelőző napon, délután öt óra körül anyám különleges vacsorát készített, ami után másnap ugyanaddig semmit nem volt szabad ma-

gunkhoz venni, még vizet se. A felnőttek az egész „hosszú nap”-ot imádkozva töltötték a templomban. Anyám az askenázi templomban, apám pedig rokonaival a szefárd zsinagógában. A vegyes házasságokban született gyerekek, amilyen én is voltam, a Miljacka hídján keresztül futkostak a két templom között. Hogy könnyebb legyen számunkra a koplalás, illatos szegfűszegekkel teletűzdelt birsalmát adtak a kezünkbe, ha szomjúságot vagy éhséget éreztünk, azt szagoltattuk.

Emlékezetem szerint decemberben ünnepeltük a hamisa ászárt. A család közvetlenül az ünnep előtt gyűlt össze. A fal mellett, természetesen nagyanyánál és nagyapánál, felállítottak egy hosszú asztalt, amelyen tálakban és kosarakban ott sorakoztak a legkülönbözőbb gyümölcsök és magvak, mindenfajta, ami abban az időszakban megtermett Szarajevóban. Volt ott alma, körte, narancs, berkenye, banán, füge, aszalt szilva, datolya, mandula, dió, csi-cseriborsó és földimogyoró. Ebből a bőségből David nagyapa, miközben az áldást kérő imákat mormolta, kiemelt egy-egy gyümölcsöt, maroknyi magot, és a gyerekek erre az alkalomra készített kosarába, dobozába tette. Otthon aztán napokon keresztül ettem, válogattam a gyümölcsök kincséből.

Egyik évben anyám éppen erre az ünnepre ajánlkozott nekem egy szép, sárgára politúrozott, faragásokkal díszített dobozt. Az első világháború idején kapta egy orosz hadifogolytól, aki Jakab nagyapánál dolgozott cipészként. A doboz fedelére a régi, ebben az utolsó háborúban megsemmisített mosztári hidat faragták bele.

Noha a hamisa ászár nagyon élénken él az emlékezetemben, ezt az ünnepet nem találtam meg a nálunk nyomtatott, hivatalos zsidó kalendáriumokban. Egyedül Avram Pinta könyvében akadtam rá, amelyet 1987-ben adott ki a Veselin Masleša, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine* (A szarajevói és bosznia-hercegovinai zsidók) címmel.⁴

Az általános iskola első négy évében a várttal ellentétben, semmilyen gondom nem volt a tanulással, mindössze annyi történt, hogy minden tanév kezdetén, amikor magyarországi nyaralásainkról hazajöttünk, vissza kellett szoknom a hazai nyelvre. A nyarakat Budapest különböző pontjain töltöttük, legközelebbi hozzátartozóinknál: Sashalmon (ahol megszülettem), Budán, majd a Balatonnál vagy Esztergomban. Anyám minden nővérénél, így Sárínál, Ilonkánál és Rózsínál is eltöltöttünk néhány napot. Nem maradhattunk viszont anyám

Eva Szarajevóban, 1935.

legidősebb bátyjánál, Sándornál és feleségénél, akit Herminának hívtak, mert ők hat gyerekükkel egy emeletes ház silány tetőterében laktak. Annak földszintjén volt Sándor gyümölcskereskedése. A ház a rakpart és a Budapest központjában lévő Bazilika között helyezkedett el. Két unokahúgom, Vera és Magda később azt mesélte,

hogy akkoriban gyakran éheztek, sóvárogtak. Nem is csoda, hogy Sándor gyerekei közül majdnem mindannyian bekapcsolódtak a munkásmozgalomba.

Általában egy nappal a tanévnyitó előtt értünk vissza Budapestről, és nekem bizony jó néhány horvát szó nem jutott eszembe. Például kenyeret kellett volna venni, de se anyámnak, se nekem nem jutott eszünkbe, hogy mondják horvátul a kenyeret. Az általános iskolában a nővér azt mondta, mindig kérdezzük meg, ha valamit nem értünk, így én egyszer megkérdeztem: „mi az az étel?” Az osztálytársaimnak ez rettentően mulatságos volt. Azért néhány nap múlva már újra belejöttem az otthoni nyelvbe. Furcsa, hogy mindössze két hónap alatt mennyire elillant a fejemből.

Az általános iskolai tantárgyak közül csak a kézimunkával kínlódtam. Ezt általában az anyák vagy nagynénik tanították a kislányoknak, és el is készítették helyettük. Az én anyám nem tudott se kötni, se hímezni, még a zoknikat se foltozta meg. Szabadidejében inkább olvasott, moziba ment vagy a korzón lévő Sabo-cukrászdába, vagy kártyázott a barátnőivel.

A negyedik osztály végén egy hosszú, az összefajta öltéssel és hímzéssel kivarrt vászonszalagot kellett leadni. A kislányok többsége hófehér, kikeményített és mesterien kivarrt kézimunkát adott le, amelyek méltán szerepelhettek az iskolai kiállításon. Az én kézimunkám egyenetlen öltésekkel kivarrt, silány darab volt, híján minden esztétikumnak, nem is állították ki. Így történt, hogy a negyedik osztály végén, a többi jó osztályzatomnak köszönhetően, kézimunkából elégségest (kettést) kaptam.

Az 1930-as, Budapesten és környékén eltöltött nyár kellemes és szórakoztató volt: fürdőkhöz jártunk, Esztergomig tartó dunai hajókiránduláson vettünk részt, a mindennél attraktívabb vidám- és angolparkot látogattuk, különféle kisebb és nagyobb színházakat, még egy olyan előadást is láttunk, amelyben valódi, hús-vér törpék szerepeltek. Közvetlenül a tanév kezdete előtt értünk vissza Szarajevóba, ahol be kellett volna iratkoznom a gimnáziumba. Azonban a nyár folyamán új rendeletet hoztak, amely szerint a felsőbb osztályba való bejutáshoz nem elegendő az átmenő osztályzat. Így a kézimunkára kapott kettésem miatt nem iratkozhattam be a gimnáziumba. A nővérek is nagyon sajnáltak. Ha ezt előre láttuk volna, ha időben megtudjuk, vagy előbb érünk haza, talán még tehetünk volna valamit. Így azonban nem maradt más hátra, mint megismételni a negyedik osztályt. Ez volt életem egyik első tragédiája.

A nővérek is igyekeztek megkönnyíteni a szerin-tük is butaságnak tartott osztályismétlést. „Kísérőként” gyakran magukkal vittek a városba. Természetesen kitűnővel végeztem. Anyám és én újra elutaztunk Budapestre. Ismét közvetlenül a tanévkezdés előtt érkeztünk vissza. És ismét akadályba ütköztünk. Ezúttal egy olyan új rendeletről volt szó, amely szerint a beiratkozást a gimnáziumba felvételihez kötik, amelyről – természetesen – lekés-tünk. Ideiglenesen, amíg elfogadják az utólagos felvételzés iránti kérelmünket, beíratnak a polgáriba. Ez alkalommal sikerült. Egy hónappal később beiratkozhattam a gimnáziumba, ami abban az időben a Miljacka partján volt, a valamikori osztrák katonakórház nagy épületében. Később a női reál-gimnáziumot a Miljacka túlsó partjára helyezték, szintén egy volt katonakórházba, aminek Divizija volt a neve.

A gimnázium első osztályában egy szeplős, kócos és rövidlátó lánnyal ültem egy padban, akit Paula Sohnnak hívtak. Elválaszthatatlan barátnők lettünk. Paula apja ismert szarajevói orvos volt, a Miljacka partján laktak egy újonnan épült ház harmadik emeletén, közel a főpostához. Együtt jártunk kirándulni, síelni, sokat sétáltunk és fecse-résztünk. Egy nap Paula apja súlyos szívbajjt állapított meg a lányánál. Hosszú ideig tartó fekvést írt elő, ami aztán egy egész évig tartott. A család leköltözött a ház első emeletére. Súlyos csapás volt ez az élénk és okos lánynak, akit minden érdekelt. Ezután már nem síelhetett, nem mászhatott hegyet.

Amikor az apja végre megengedte, hogy fölkeljen, és iskolába járjon, pénzt adott neki, hogy költse olyan könyvekre, amelyek érdeklik. Együtt mentünk el a könyvesboltba. Lendületesen válogattuk ki az általunk legjobbnak tartott szerzőket. Az akkor divatos irodalomból válogattunk: Jack Londont, Egon Erwin Kischet, Erich Kästnert, Ernst Tollert, B. Travent és másokat. Paula apja felbőszült, amikor meglátta a könyveket. Hogy voltunk képesek ilyen szemetet venni, kiabálta. Elképedtem, és meg is sértődtem: hogy lehet ilyen gyalázatosan beszélni jó írókról. A könyveket vissza kellett vinnünk. Paula apja valószínűleg azt várta tőlünk, hogy Tolsztoj, Dosztojevszkij, Hugo vagy August Šenoa műveit fogjuk megvenni.

A politikai meggyőződés terén Paula engem hasnált kísérleti nyúlként. Elragadtatással mesélt a szocializmusról, a proletariátus harcáról, az egyenlőségről és igazságról, a női egyenjogúságról. Ez irányú lelkesedése teljesen hidegen hagyott, sőt untatott, így megkértem, ne nyúzzon többet ilyesmivel. Egyszerűen más érdekelt, valamivel később pedig már a szerelmi történetek kerítették hatalmukba. Arról van szó, hogy már idejekorán üldözni kezdtek a fiúk. Mindig akadt egy, aki napokig futott utánam, leveleket írogatott.

Már a gimnázium negyedik osztályában volt kísérem. Rendszeresen megvárt az iskola előtt, és házáig vitte a táskámat. Pubának hívták, a műszaki iskola hallgatója volt és tizenhét éves. A fiúknak még a miénknél is gazdagabb volt a fantáziájuk. Hogy az a fiú mi mindent összehordott grófi származásáról, arról, hogy ő valójában az Esterházy grófnő törvénytelen fia! Igazából az édesapja megbízható és rokonszenves tanár volt, erdészetet tanított, az édesanyja pedig jóindulatú háziasszony, akire ő rendkívül hasonlított. Általában teljesen elvarázsolt kalandos élményeivel vagy kitalációival. Egyik nap motorbiciklivel érkezett. Nem tudom, hogy kölcsönkapta-e vagy lopta. Őrült sebességgel száguldoztunk összevissza a városban. Szinte naponta találkoztunk, a Bembasra jártunk fürödni vagy az újonnan megnyílt Jezero fürdőbe. 1935-ben az ő sílécein tanultam síelni a Betaniján. Barátságunk miatt a szüleim nagyon nehezteltek rám, de teljesen tehetetlenek voltak. Én pedig sokat vesztettem az iskolatársnőimmel való vidám barátságból.

A fiúm miatt számos közös élményükből kimaradtam. Amikor Puba bevonult, megszabadultam ettől a nagy szerelemtől, amit időnként, mivel a szüleim tiltották a vele való találkozásokat, Rómeó

és Júlia tragédiájaként éltünk meg.

A gimnázium hatodik osztályának vége felé az osztályunk teadélután rendezett. Kalácsot vagy szendvicset hoztunk otthonról, hogy a belépőjegyekért és az elfogyasztott harapnivalóért kapott pénzzel a tervezett kirándulás költségeit csökkentjük. A teadélután iránt nem nyilvánult meg túlzott érdeklődés, így nem is kerestünk sokat a kaláccsal. Azonban Paula magával hozta egyetemista barátait, Veso Jovanovićot, Rato Dugonjićot és Miljenko Cvitkovićot. Miljenko Cvitković joghallgató volt, és osztályfőnökünk, Ljerka – későbbi asszonynevén Babić – testvére. Nem kimondottan szép, rövidlátó, szemüveges fiú, de nagyon ékesszóló. Érdekesen és meggyőzően tudott beszélni. Ugyanazzal vagy hasonló szöveggel kísért haza, amivel Paula győzködött éveken át az igazáról. Mindaz, amit Paula mesélt a szocializmusról, a harc és forradalmiság szükségességéről, Miljenko szájából másként, vonzóbban hangzott, és jóval hihetőbbnek látszott. Nyilvánvaló volt, hogy Miljenko sokat olvasott, figyelemmel kísérte az időszerű, „haladó” irodalmat, minden téren rendkívül művelt volt, amit akkoriban nagyra értékelték.

Paula észrevette, hogy a gondolkodásom hirtelen megváltozott. Ám ahelyett, hogy megörült volna annak, hogy eszmetársak lettünk, megsértődött, mert az „első fiútól” elfogadtam azt, amit ő már évek óta hiába magyarázott. Valójában az történt, hogy Miljenko beszéde csak pont volt az i-n. Piros ceruza volt, ami csak aláhúzza a már hallottat és tudottat, erősen rögzíti, mélyen az emlékezetbe és érzésekbe vési.

Régi szarajevói családból származott. Azt mondta, nem sokkal azelőtt meggyőződéses horvát nacionalista volt. Ilyenekről akkor hallottam először. Cáfolhatatlan tények hatására csatlakozott a haladó eszméhez, a marxizmushoz, amit tanulmányozni és hirdetni kell, hogy sikeresebben lehessen harcolni az igaz dolgokért, a világ megváltoztatásáért, az igazságtalanság és kizsákmányolás megszüntetéséért. És hogy mindezt jobban megérthessem, megfelelő szakirodalmat hozott nekem. Eleinte népszerűen megírt brosúrákat, aztán regényeket és csak ezek után a szakirodalmat, az ún. „nehéz” könyveket. Engem is bekapcsolt az elméleti irodalmat tanulmányozók köreibbe. Lenin néhány művét, Buharint, Engelset olvastuk, az *Anti-Düring* kötelező volt. Nem dicsekedhetem azzal, hogy mindebből sokat értettem vagy megjegyeztem volna.

Az oroszoktól a háború vége felé hallottuk ezt a dalocskát:

„Mi na lodocske katalisz, zalatoe, zalato...

Karla Marksza csitali, zalatoe, zalato...

Nyicsevo nye ponyimali, nye hotyelosz szbraty-szja v golovo...”

(Kis csónakon csónakáztunk, Karl Marxtot olvastunk, semmit nem értettünk, sehogy se fért a fejünkbe...)

A politikai eszmecserék és találkozók között eltelt időben Miljenko állhatatosan arról győzködött, hogy szeret, és hogy amint lediplomázott, összeházasodunk. Ahogyan arról meggyőződött, hogy magam is a szocializmus odaadó híve vagyok, arról is meg tudott győzni, hogy szeretem őt.

Mindez abban az időben történt, amikor Spanyolországban kitört a polgárháború. Sokat írtak, beszéltek, vitatkoztak róla, sőt még demonstráltak is. Az a polgárháború volt Hitler és Mussolini heves fegyverkezésének és harci készségének próbája. A hódító háborúra való felkészülés.

A Spanyolországban 1936-ban megtartott szabad választásokon a néppárt és a Népfrent győzött, és megalakult a köztársasági kormány, amelyben kommunisták, szocialisták és köztársaságiak kaptak helyet. A Franco tábornok vezette katonai junta felkelést szervezett, amely 1939-ig tartó polgárháborúvá fajult. A náci Németország és a fasiszta Olaszország katonai egységei, megerősítve a légi-erő és tengerészeti egységeivel, tevékenyen részt vettek a harcokban. Ezzel egy időben az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország semlegességet hirdetett, amihez a Szovjetunió is csatlakozott. A köztársaság hadserege eleinte igen szervezetlen volt. A Szovjetunió nem akart a „semlegesség megsértésével” kompromittálódni, jelentéktelennek mondható segítséget küldött, így csak a belügyi népbiztosság (NKVD: Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Gyel) emberei harcoltak a spanyol anarchisták ellen. Haladó felfogású emberek: munkások, egyetemisták, újságírók – tehát sok értelmiségi is – érkeztek a világ minden pontjáról, és álltak be önkéntesnek. Mintegy 65 000 harcosal létrehozták a Nemzetközi Brigádot.

Franco tábornoknak azonban, akit az akkori világ katonai és műszaki szempontból legerősebb hatalma segített, sikerült legyőznie a köztársaságiakat. A nemzetközi brigádosok Franciaországba vonultak vissza, ahol legtöbbször a St. Gurs- és St. Cyprienne-i táborba került. Körülbelül 65 000

spanyol emigrált Dél- és Észak-Amerikába és a Szovjetunióba.

Már 1933-ban és 1934-ben segítettem apámnak a munkában. Akkoriban vette át két szlovén textilgyár képviselőjét, és létrehozott egy irodát, amelyben én voltam az egyetlen, a nyilvántartást és levelezést végző munkaerő. 1934-ben, a Sándor király ellen Marseille-ben elkövetett halálos merénylet évében egy Erica márkájú írógépet is vett, amit ma is családi ereklyeként őrzünk.

Apám nagyon elégedetlen volt velem amiatt, hogy Miljenkóval és más kommunistákkal barátkozom. Ebéd és vacsora közben viharos vitákat folytattunk. Apám azt bizonygatta, hogy egy lánynak nem volna szabad politikával – amit egyébként is gyűlöletes és gonosz dolognak tartott – foglalkoznia. Szerinte a zsidóknak a politikába végképp nem szabad belebonyolódniuk. Bármilyen történik is, elsőként őket fogják okolni, különösen, ha valamilyen forradalmi tevékenységről van szó. Példának a magyar forradalmat hozta föl. Azt ismételte, hogy Károlyi gróf mennyire tisztességes, mérsékelt szociáldemokrata volt, akit a világ hatalmai egyként elismertek. De a kommunistáknak nem volt kellőképpen energikus. Megbuktatták, és Kun Bélát ültették a helyére. „A kommunisták mindig mindenben túloznak. Szélsőséges magatartásukkal ellenállást és összetűzést váltanak ki. Hidd el nekem, én már keresztülmentem mindezen, és megtapasztaltam, milyenek.” Természetesen abban az időben senki tapasztalatában nem hittem, különösen nem apáméban, így még jó szándékú tanácsaira se tudtam odafigyelni.

Miljenko fokozatosan bevont néhány kisebb akcióba. Időnként részt vettünk azokban a zajos szarajevói demonstrációkban, amelyeket a rendőrség zavart szét. Volt, hogy titkos éjszakai találkozóra mentünk munkásokkal. Meglátogattunk egy falut is, ahol a tanító volt az összekötő. A kicsi, sovány emberke ezt tanácsolta: „ha bármilyen történik vagy kiderül, mindössze csak úgy kell tenni, mintha semmiről se tudnál!”

Ez idő alatt a Szovjetunióban furcsa dolgok történtek. Abból a – kommunisták szerint – „földi paradicsomból” érkező hírek szerint a legtekintélyesebb teoretikusokat, a forradalom vezetőit és Sztálin addig legközelebbi elvtársait üldözték és elítélték. Az 1936 és 1938 közti időszakban Sztálin bíróság elé állította és kivégeztette a régi leninista gárdát és rajtuk kívül mintegy tízezer kommunistát.

A hazai kommunisták közt is bevett szokás volt akkoriban, hogy azokat az eszmetársakat, akik valamennyire is eltértek a fő politikai direktívától, „trockistának” és „revizionistának” bélyegezték. Nem volt ez más, mint az egyházi átok pandanja.

Persze mindez sokunknak, így nekem se volt világos: halálra ítélni azokat az embereket, akiknek a könyveit olvastuk, mint például Buharint. Ha mást nem is, de legalább el kellett hogy csodálkoztassanak ezek az események. Kértem Miljenkót, hogy magyarázza el alaposabban. Valószínűleg ő sem értette pontosan, mi is történik, de azt mondta, hogy azok egytől egyig öreg harcosok voltak, akik megtanultak illegalitásban élni, a régi rezsim ellenzéke, ellensége lenni. Úgy látszik, ezeket a régi szokásokat nem tudták levetkőzni a szocializmus győzelmét követően sem, így az ellen is dolgoztak. Ez meglehetősen hihetetlennek tűnt. De azért én mindent elhittem.

Paula apját, Sohn doktort is trockistának neveztek abban az időben. Az volt a szerencséje, hogy nem a Szovjetunióban élt. A boszniai kommunisták között is viszály, nézetkülönbség támadt. Miljenko revizionistának nevezte Srećko Manolát, egyik mostari barátját a pártból, mert valamiben helytelenül cselekedett. A részletekre nem emlékszem. De Srećko Manola nem az az ember volt, aki eltűri a rágalmakat. Védekezett, és megvédte magát. Miljenkónak, aki meggyanúsította, viselnie kellett a következményeket. Úgy döntött, hogy elmegy Spanyolországba, és csatlakozik a nemzetközi brigádokhoz. Mivel megbízható szarajevói családból származott, útlevelet kaphatott, hogy kiutazzon a párizsi Világkiállításra.

Nem sokkal később Spanyolországból jelentkezett. Részt vett a guadalharai, guadalkiviri, madridi és másutt folyó harcokban. Hosszú leveleket írt, amelyekhez néha Lenin, Sztálin, Marx, Engels fotóit csatolta, emellett jelvényeket is küldött: sarló és kalapácsot, az ötágú csillagot, amelyek akkoriban olyanok voltak, mint a mai badge-ek. Mind ezt nem küldhette hozzám, így Rato Dugonjićnak címezte.

Amíg Miljenko Szarajevóban volt, összebarátkoztunk Ismet Mujezinovićtyal, a festővel, aki abban az időben tért haza Párizsból. Ismet megkért, valószínűleg Miljenko rábeszélésének engedve, hogy üljek neki modellt, megfestené a portrémát. A kép Miljenkéé lett volna. Eleinte szabadkoztam, tartottam attól, mit mondanak majd a szüleim. De

Paula rábeszélte, és abban is megegyeztünk, hogy a portré nem lesz az én hú másom, így nem ismerhetnek fel azonnal. Amikor megfestette a képet, Ismet kiállítás rendezett. Anyám és a barátnőim is gyanították, hogy én vagyok a festményen, de nem voltak biztosak benne.

Egy alkalommal, amikor Paula meg én meglógtunk valamelyik óráról, találkoztunk Ismettel, aki ebédelni hívott bennünket a szarajevói sörgyár bistrichi éttermébe. Elmentünk ebédelni, és persze nem értünk vissza az iskolába. Hazafelé menet összefutottunk az osztályfőnökünkkel, Lukácsnéval. De nem panasztolt be bennünket. Nagy és veszélyes kaland volt ez. Nyilvános étterembe menni egy festővel, ráadásul tanítási időben!

Időközben Paula megismerkedett és összebarátkozott Rato Dugonjićtyal. Az ismeretségből hatalmas szerelem lett, amit ő semmiképpen – gyanúsítgatásaink ellenére se – nem vallott be. Arról volt szó, hogy egy igazi kommunistának, amilyen Paula is volt, nem illett szerelembe esnie. Rato szintén jogot hallgatott. Az apja vasutas volt, meghalt édesanyja helyébe egy mostoha került, akivel nem viselték el egymást. Menekült otthonról, és gyakran a futballpálya melletti bódében aludt. A szarajevói SAŠK focistája volt.

Rato hosszú ideig volt az illegális mozgalom tagja. A rendőrség körözte. Noha mint népszerű focistát minden gyerek ismerte Szarajevóban, nyugodtan sétált a városban. Azonban felfedezték a lakását, ahol ráakadtak egy halom levélre, így azokra is, amelyeket Miljenko Cvitković nekem küldött Spanyolországból, emellett propagandaanyagot is találtak nála. A dologból óriási botrány lett. Először is behívtak a rendőrségre, és kihallgattak, majd a vádanyagot átadták az iskola igazgatóságának. Egy évvel korábban már kölcsönadtam egyik osztálytársnőmnek Gladkov *Új föld* című könyvét. A lány óra alatt olvasta. A tanárnő rajtakapta. Bevallotta, hogy a könyvet tőlem kapta, alig sikerült megúsznom a dolgot egyetlen intővel. Apám helyett Moric bácsikámat kértem meg, hogy menjen be az iskolába. Segített apámnak a munkában, ezért szinte mindig nálunk tartózkodott. Most, hogy ez a sokkalta komolyabb vád merült fel velem szemben – levelezés egy fiúval, aki a Spanyol Köztársaságban van –, nem volt semmi mentségem.

Az 1936/37-es iskolaév végén kizártak a gimnáziumból, és megvonták tőlem annak jogát, hogy Jugoszláviában magánúton vizsgázhassam.

Ismet Mujezinović portréja
Eváról. Szarajevó, 1937.

A tragédia teljes volt. A szüleim komoly reményeket fűztek az iskoláztatásomhoz. Apám családjában addig senkinek nem volt felsőfokú végzettsége. Ő maga óriási erőfeszítéssel végezte el a magyar nyelvű középiskolát, minden segítség nélkül birkózva az idegen nyelvvel. Emellett, mint minden szülő, ők is azt szerették volna, hogy fejezzem be az iskolát, és menjek férjhez egy becsületes, jómódú polgárhoz, ekként biztosítva a „jövőmet”. 1937 folyamán zajlott Rato Dugonjić pere, akit illegális és államellenes tevékenységgel vádoltak. Számos tekintélyes szarajevói ügyvéd védte hevesen és meggyőzően. Köztük Vlado Jokanović, aki engem, mint a védelem tanúját, is tanácsokkal látott el. Ratót felmentették, de az én büntetésem, a kicsapás a gimnáziumból, érvényben maradt.

Rato évekkal a második világháború kitörése előtt a szarajevói fiatalok és a SKOJ (Jugoszláv Kommunista Ifjúsági Szövetség) egyik szervezője volt. A háború alatt, Ivo Lola Ribar, a SKOJ titkárának halála után őt javasolták erre a tisztségre.

Paula valamivel a háború kitörése előtt szakított vele. Az ő megítélése szerint már akkoriban is nagyon durva és dogmatikus volt. A háború alatt Paulát mint súlyos szívbetegget El Shattuba⁵ menekítették. Ott ismerkedett meg a dubrovnikai Mate Jakšićtyal, akihez később feleségül is ment.

A szüleim 1938 elején úgy döntöttek, hogy Zágrába, az első Jugoszlávia iparilag legfejlettebb központjába költözünk, abba a városba, amely háromszor nagyobb volt Szarajevónál, és – nem csak földrajzi értelemben – közelebb esett Európához is. Zágrábnak akkoriban megközelítőleg 200 000 lakosa volt (1945-ben 266 000-nél is több). Apám már korábban úgy tervezte, hogy ott nyit képviselőtet, mert beteg volt a lába, és nem tudott utazni.

Így aztán 1938 tavaszán átköltöztünk a fehér és kellemes Zágrába, egy újonnan épült házba a Lo-

pašić és Bauer utca sarkán. Új lakásunk abban a városrészben volt, amely a harmincas években kezdett kiépülni: a Vlačka és Zvonimir utca közti N. tértől és a vasútvonaltól a Dubrava felé terjeszkedett.

Kellemesen meglepődtünk ennek a nem túl nagy, de tiszta és rendezett városnak az összhangján és szépségén. Tetszetek a parkjai, a Maksimir és a Zrinji, meg az 1938-ban befejezett modern park a Krešimir téren, a Strossmayer nevet viselő sétáló utca, a régies Gornji grad (Felsőváros), Novi ves (Új település) és a Vlačka utca, a város új részei, a masszív, neobarokk és szecessziós stílusban, a XIX. század végén és a XX. század elején, főként az Osztrák–Magyar Monarchia idején emelt épületek.

A már akkor is igen fejlett zágrábi ipart, a munkásnegyedekkel és a szerényebb kerületekkel együtt a város periferiájára helyezték: Črnomercbe, Trešnjevára vagy Trnjebe. Ismet Mujezinović 1938-ban, Zágrábban Ivan Lozica, az 1943-ban megvilkolt fiatal szobrász műterméből megfestette a szürke, borongós és elhagyatott Trešnjevát, ahol 1945 után számos modern lakóépületet és felhőkarcolót építettek.

Mély hatással volt rám Meštrović akkoriban épült műcsarnoka is, amelyről igen megoszlottak a vélemények. A körtéren ragyogott az aszfalt.

A könnyebb elhelyezkedés reményében beiratkoztam Klara Hercog kereskedelmi tanfolyamára, ahol könyvelést, gyors- és gépírást, német és horvát levelezést tanultam.

Az emberek, akikkel odaérkezésünket követően megismerkedtünk, elsősorban a szüleim barátai, kedvesek és nyíltak voltak, így az új környezet ellenére sem kellett átélnünk az újonnan érkezettekre váró kellemetlenségeket.

A zágrábi élet egyik varázsát izgalmas kulturális élete jelentette. Jó színházai, operája, balettje és operettje volt, olyan előadásokat láthattunk, mint a *Karamazov testvérek*, Krležától a *Glembayok* vagy az *Agónia*, olyan mesterien játszó színészekkel, mint Dubravko Dujšin, Vjeka Afrić, Dragiša Jovanović, Vika Podgorska és mások.

A színházak mellett már az első napokban felfedeztem a Strossmayer-galériát és a többi múzeumot. Vonzottak a Zenei Intézetben rendezett hangversenyek is.

Nyáron nagyon szerettem a mindig zsúfolt Száva-strandot. Az akkoriban még világoszöld Szávában úsztunk. A mozi szintén kedvenc időtöltéseim közé tartozott. Úgy emlékszem, abban az időben a

francia filmek voltak a legjobbak, mint Marcel Marceau *A mennyország gyermekei* vagy a *Ködös utak* Jean Gabinnel és Michelle Morgannal. Szenzációnak számítottak az először érkező szovjet filmek is, mint a *Volga, Volga*, *Kosztja pávstor* vagy az *Út az életbe*.

Amikor szarajevói barátaim tanácsát követve elkezdtem járni a Bogović utcában székelőn SBOTIĆ (Savez bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika: banki-, biztosítási-, kereskedelmi- és ipari tisztviselők szakszervezete) zágrábi fiókszervezetébe, nagyon sok kellemes embert ismertem meg. Mindig élénk volt a hangulat, sokan jöttek-mentek, számos szekció tartotta értekezletét. Beška Turković szinte azonnal pártfogásba vett, és talált is számomra feladatot: megbízott, hogy legyek a szakszervezet könyvtárosa, amelynek tisztviselői, mint Dule Grković (a Kommunista Párt titkári posztjának egyik, komoly esélyekkel bíró jelöltje volt, míg Tito félre nem tette), Dule Samardžić, Branko Vujnović, Leo Geršković, Vlado Bakarić, és rajtuk kívül sokan mások is energikusan és komoly szaktudással harcoltak a munkások, tisztviselők és alkalmazottak jogaiért. Abban az időben az URSS (Ujedinjeni radnički savez sindikata: Egyesült Munkásszakszervezetek) mellett a SBOTIĆ volt az egyik legharcosabb szakszervezet.

Amellett, hogy a szakszervezet számos manifesztáción jelen volt, kivette részét a május 1-jei ünnepségből és egyéb demonstrációkból, szinte minden hétvégén Zágráb környéki (közelebbi és távolabbi) kirándulást szervezett. Itt ismertem meg többek között Rudolf Domanyt, akinek testvére, Robert, a spanyol köztársasági hadsereg tüzértisztje volt.

Amikor elvégeztem a Klara Herzog-féle tanfolyamot, egy kisebb textilgyár irodájában kaptam munkát a Vlaška utcában. A tulajdonos, Karl Tietz apám üzletfele és barátja volt, anyám pedig az ő feleségével, Vandával volt jó barátságban. Emellett még szomszédok is voltunk.

Időközben a Tietz-gyár címére kezdtek érkezni Miljenko Cvitković Spanyolországból nekem írott levelei.

A levelek miatt Tietz urat egyszer behívták a rendőrségre. Nagyon felindult állapotban ért vissza. Lengyel volt, idegen, ezért halálosan félt a hatóságokkal való félreértéstől vagy összeütközéstől. Azonnal felmondott. Ilyeneket, mint én, nem is lehet és nem is szabad alkalmaznia.

Az „eszboticsosok” (SBOTIĆ) a Preradović utcában lévő „Villanykörték regenerálása” nevű kicsi és valamelyest nevetséges gyárcsákában talál-

Pihenés a stubickai fürdőben. Az első sorban ülnek: Sumbul Izrael, apám fivére, és barátai: Karlo Tietz és Jovo Batinić. A második sorban középen Vanda Tietz és Oskar Izrael

tak számomra munkát, amit nem sokkal azelőtt vett meg egy Kornfeld nevű fiatal ember, miután némi örökséghez jutott. Mivel semmit nem értett az üzletvitelhez, felvett egy állítólag komoly szakértőt, bizonyos Braun urat, az előkelő és kissé szélhámos modorú bécsi emigránst. A munka abból állt, hogy az emberek behozták kiégett izzóikat, az üzemben körbevágták az üvegüket, új molibdén-drótot tekerceseltek rá, az üveget visszaforrasztották, és már kész is volt az új villanykörte. Átvételi igazolásokat és számlákat írtam, vezettem a levelezést és a könyvelést. Egy személyben én voltam a munkaügyi bizalmi is. A fizetésem havi 1000 dinár volt.

1940 táján Braun úr felvett egy fiatal német szakembert, a szorgalmas és szűkszavú Lichtert. Ahogy egyre közelebb sodródtunk a háborúhoz – aminek igen sok előjelét érezhettük –, Kornfeld úr, a tulajdonos, egyik napról a másikra, minden előzetes bejelentés nélkül eltűnt. Nem sokkal később ugyanezt tette Braun úr is. A gyárcsaka minden fennakadás nélkül tovább működött a német Lichter irányításával.

Kezdetben a szüleimmel vacsorázni jártunk a Gradski podrum (Városi Pince) vagy az Esplanada nevű étterembe. Néha Tietz úr öccsének, Erwin-

nek a társaságával még a Ritzben és a Pick bárban is voltam. Eleinte egyedül jártam hangversenyekre. Még most is emlékszem, hogy Jehudi Menuhin koncertjére csak állójegyet kaptam. De érdemes volt végigállni.

A háború előtt már csak egyszer voltam Szarajevóban, a Jahorinára mentem síelni.

Az „eszboticsosokkal” nyaralni is jártam, például a Gorski Kotar-i vagy a hvari Vrbovskóba.

Amikor megismertem Rudi Domanyt, szóba került az ő testvére, Robi meg az én barátom, Miljenko. Rudi megengedte, hogy Miljenko az ő címére küldje a nekem szóló leveleket. Miközben kirándulásokra jártunk, moziba vagy színházba mentünk, sokat beszélgettünk érdekes, mindkettőnket érdeklő témákról, összebarátkoztunk, közelebb kerültünk egymáshoz, és idővel egymásba szerettünk. 1940 májusában házasodtunk össze a Palmotić utcában lévő zsidó hitközségben. Akkoriban csakis egyházi esküvő jöhetett szóba.

Rudi jóképű volt és okos, de kilenc évvel idősebb nálam. Párizsban és Bécsben járt egyetemre, ahol a Hohe Handelsakademiét (Kereskedelmi Főiskolát, a mai közgazdasági egyetem megfelelőjét) el is végezte. Hallgató volt és csöndes, udvarias. Ha megszólt, szellemesen és okosan tette. Emellett kitűnően mászott hegyet, síelt és röplabdázott. Zágrábban először a Našička d. d. nevű vállalatnál dolgozott, majd a Braun fivérek nagykereskedésében lett cégvezető. Robert bátyja már jóval előbb bekapcsolódott a munkásmozgalomba, Rudi pedig csatlakozott hozzá. Robert gépészetet tanult Prá-

gában. Abszolvensként ment Spanyolországba, ahol a Nemzetközi Brigád tagjaként tüzértiszt lett.

Estefelé Rudi elé mentem, hogy együtt mehessünk a SBOTIČ-ba. Rendkívül angazsált szakszervezeti aktivista és tisztségviselő volt, és nekem is volt „megbízatásom”.

Azokban a háború előtti években rendkívül élénk politikai élet folyt Zágrábban.

Horvátország egyik legismertebb személyisége Vladko Maček, a HSS vezére volt, aki az 1935-ös és 1939-es választásokon az országos egyesült ellenzékét képviselte, amelynek keretében a baloldali munkáspárt is fölépített, noha Maček kifejezetten jobboldali beállítottságú volt. 1939. augusztus 26-án megállapodást kötött Dragiša Cvetković kormányelnökkel, amelynek értelmében a horvát bánóság autonómiát kapott. Ivan Šubačić lett a bán. Maček akkor hozta létre a polgári védelmet. Zágráb utcáin egyenruhás „védelmiesek” sétáltak.

A háború előtti években a Miroslav Krleža körül kirobbant vita is a középpontban szerepelt. A kommunista párti sajtó kritikai cikkeket jelentett meg a különféle „revizionista” elemekkel szemben, de legfőképpen Krleža ellen, aki számos könyve mellett a *Danas*, majd később a *Pečat* című folyóiratot is szerkesztette. Ez utóbbi az 1939-es 8–9-es számában megjelent *Dijalektički antibarbarus* című írásában élesen reagált az őt ért támadásokra. Azt írta, hogy ez az ő „védőbeszéde az irodalomért”, mert az irodalmat senki parancsára, senki programja szerint nem lehet irányítani.

Abból az időből emlékszem, milyen jó ízűt neveltünk, amikor Krleža azt írta valahol, hogy a mi irodalmunkban három kos (kos = ovan) létezik: Rad-ovan (Zogović), Mil-ovan (Đilas) és Jovan (Popović). Az „eszboticsosok” többségével és ba-

Rudolf Domany katonai szolgálata idején, 1932.

1940. január 23. Zágrábban.
Oskar, Katia Izrael és Eva, Domany Rudi és Debora,
Izrael Moric, Kohn Tereza, Domany Josip

rátaimmal együtt minden ilyen vitát és izgalmas cikket valóságos szurkolói hévvel követtünk.

Még 1940 áprilisában kibéreltünk egy garzonlakást ugyanannak a háznak a tetőterében, amelynek első emeletén Rudi szülei és nagymamája laktak, a Vrhovčeva (ma Drašković) utca 21 alatt. Nem sokkal később ez a lakás pártirodává alakult. Pavle Pap Šiljo először írógépeket hozott, azután anyagot a sokszorosított *Vjesnik* első számaihoz, különféle röpcédulákhoz és brosrúrákhoz.

Lenka Maestróval, aki azelőtt Požarevácon ült börtönben, matricákat másoltunk, amiket Šiljo, időnként pedig más fiatalemberek vittek el. Egyszer például a szlovén Maks Durjava jött, aki azzal dicsekedett, hogy az illegális anyagok szállítása céljából dupla fenekű táskát szerzett.

1941 tavaszán nem sokkal az NDH (független horvát állam) megalakulása és Pavelić hatalomra kerülése után megláttunk az utcán egy plakátot azoknak a nevével, akiket a statáriális bíróság halálra ítél és kivégeztetett. Köztük volt Maks Durjava is. Az első plakátok azonban, amennyire emlékszem, azt is hírül adták, hogy Buda Borjant, Božidar Adžijat és Ognjen Pricát elvitték Kerestinecből,⁶ és főbe

lőtték. A halálos ítéletekről és kivégezésekről hírt adó plakátok mindennaposok voltak.

Beindult a halálgyár. Az utcán kába, döbent és néma emberek álltak a listák előtt.

A zágrábi rendőrség közvetlenül a háború kitörése előtti pillanatban letartóztatta a vezető baloldali értelmiségeiket, a munkás- és szakszervezeti vezető-

tagja. Többször töltötte ott az éjszakát Rade Končar vagy Pavle Pap, a felesége, Vali és mások is, akikre már nem emlékszem. Aztán egyik nap Pavle Pap azt mondta, többé nem alhatnak nálunk, és mi sem vehetünk részt a manifesztációkban, demonstrációkban. Ez most úgy tűnhet, mintha teljesen visszavonultunk volna a mozgalomtól. Konspiráció volt.

Egyik régi barátunk, Oto Keršner sok évvel később mondta el nekem, hogy Rudi többek között azért sietett a nőüléssel, mert a pártnak szüksége volt néhány minden gyanú felett álló lakásra. Hitler megszállta Ausztriát, Csehszlovákiát, Franciaországot, tulajdonképpen szinte fél Európát. Nyilvánvaló volt: Jugoszlávia van soron.

Nem sokkal az esküvő után teherbe estem. Örültem a gyerekeknek. A szüleim mindennél jobban szerettek volna már unokát, mégis megpróbáltak lebeszélni. 1940-et írtunk. Nem a szülések, nem a gyerekek ideje volt az. A barátnőim is figyelmeztettek arra, ami bekövetkezhet. Természetesen senkire nem hallgattam. A háború a levegőben lógott, és én mégis gyereket akartam, mert arra gondoltam, vagy inkább volt egy olyan előérzetem, megtörténhet, hogy mindannyian meghalunk, de talán egyvalaki megmarad. Talán éppen ő. Úgy tűnik, nem volt ez más, mint az önfenntartás legtermészetesebb ösztöne.

HORVÁTBÓL FORDÍTOTTA: LOVAS ILDIKÓ

JEGYZETEK

1 Maja Slomić Buždon egy ideig a Stara Gradiška-i női fogolytábor vezetője volt. 1945-ben történt kihallgatása alkalmával többek között kijelentette: „nem tudnék részletesen visszaemlékezni mindarra a gonosztetre, amit elkövettem, de megmaradt bennem az első gyilkosság, amit egy ismeretlen öregasszonyon követtem el a légertoronyban; az asszonyt a földre döntöttem, és a halántékába lőttem...” (*Vjesnik*, 1986. március 15.) A túlélő szemtanúk elbeszélése szerint az az idős asszony Sara Izrael volt.

2 Jóval később és véletlenül, 1996-ban tudtam meg Londonban, hogy David nagyapám testvérének, Ábrahámnak a családjából is néhányan túléltek a háborút. Róluk Moric se mondott semmit, amikor 1970-ben meglátogattam őt Izraelben. Így találkoztam és ismertem meg a velem egyidős Paula nénit, Ábrahám lányát. 1994-ben a férjével és a gyerekeivel elmenekültek Szarajevóból, azóta Londonban élnek.

Eva Zagrąbba,
1940.

ket, akiket átadott az NDH rendőrségének.

Mielőtt garzonlakásunk pártirodává alakult, szinte minden este – noha „fiatal házások” voltunk – nálunk aludt a földalatti mozgalom valamelyik

3 Az Askenáz elsősorban a Kelet-Frank Birodalom héber neve volt, és fokozatosan terjedt azokon a területeken, amelyeken a zsidó kultúra a német nyelv és hagyomány hatása fejlődött. Szélesebb értelemben véve az askenázok az Észak–Franciaországtól Lengyelorszáig, Angliától Magyarorszáig és felső Itáliáig élő zsidók. (Mirjana Gross, *Omanut* folyóirat, 1996) Az askenázok leginkább jiddisül beszéltek, ami az ónémet és héber keveréke. Ebben különböznek a szefárdoktól, akik az óspanyol ladinót beszélik héber kiejtéssel, liturgiájukat és kulturális hagyományait pedig a kelet- és nyugat-európai együttélés folyamán szerezték. Az askenázok az Osztrák–Magyar Monarchia idején jöttek Horvátországba és Boszniába, leginkább mint tisztviselők, orvosok, mérnökök és kereskedők. Tanultabbak, valamint kulturáltabbak és tehetősebbek voltak a boszniai szefárdoknál.

4 A fölöttünk nemrégiben átviharzott, 1991 és 1995 között lezajlott háború után különösen fontos lett A. Pinta könyve. Azokról az emberekről szól, akik a két háborúban eltűntek Szarajevóból: először az 1941-es holokausztban, majd úgy, hogy elszöktek az 1992 és 1995 között ostromolt és tervszerűen lerombolt városból. Ha még néhányan vannak is Szarajevó lakosai közt, hiszem, hogy egyik kezünkön meg tudnánk számolni őket. 1995-ben Londonban találkoztam néhány zsidó családdal. Senkitől se hallottam, hogy szándékában állna visszatérni. De lehet, hogy lesz egy-két kivétel.

5 El Shatt – település Egyiptomban, a Sínai-félszigeten, nem messze a Szezei-csatornától. A szövetségesek, különösen 1943-tól ide menekítették a lakosságot (főképpen a dalmát partvidékről és a szigetekről) a bombázások elől.

6 Kerestinec egy XVI. századi kastély volt Samobor közelében, amit az új usztasa hatalom 1941-ben egy ideig táborként használt. Május és július között 900 em-

bert internáltak ide, akiket aztán három csoportba osztottak: zsidók, kommunisták, szerbek és jugoszlávok.

Amikor merényletet követtek el egy Tiljka nevű usztasa rendőr ellen, megtorlásképpen 1941. július 10-én tíz hadifoglyot kivégeztek.

Zágrábban a helyi pártbizottság ezután úgy döntött, meg kell szervezni a Kerestinecben fogva tartott kommunisták szökését. Az akció időpontja július 14. éjfél volt. Ezzel egy időben Josip Kopinić, a Komintern képviselője is szökést szervezett, s az utolsó pillanatban a dátumot 13-ra változtatta. Utasításai pontatlanok voltak, így azok a foglyok, akiknek sikerült lefegyverezni az őröket, fegyvert szerezni és kiszökni a kastélyból, nem találták a pontosan megbeszélte helyen és időben a teherautókat és azokat, akiknek el kellett volna szállítaniuk őket. Néhány tragikus félreértés is történt: a foglyok az egyik oldalon szöktek ki, míg segítők a kastélyt körülvevő park másik oldalán várták őket. Egyik helyen harmonikázó volt a megbeszélte jel, viszont a táborvezetők éppen abban az időben összejövetelt tartottak, és nekik is harmonikáztak.

A hatalom, amint értesült a foglyok szökéséről, 500 jól felfegyverzett katonát és rendőrt küldött a nyomukba. A szökevények, nem várva elszállítóikra, oszlopba fejlődve azon igyekeztek, hogy mielőbb átjussanak a karlovaci úton. Mivel a menekülők között betegek és öregek is voltak, köztük az én (beteg lábú) apám is, a kényesítő körülmények hatására úgy döntöttek, hogy különválnak. Néhány csoportot bekerítettek, negyvennégy embert elfogtak, és nem sokkal később kivégeztek. A harcban harmincnégy fogoly esett el a kilencvennégyből, de tizenhárom fiatal és erős ember megszökött. Sikerült kapcsolatot találniuk a partizánokkal, és eljutottak hozzájuk. A háborút csak hárman éltek túl közülük. Egyikük, Freundlich, Izraelben él, Zvonko Komarica Zágrábban.

